
Populisme

ESTHETISERING ALS POLITISERING IN DE FILOSOFIE VAN
ERNESTO LACLAU

Fabian van Dijk
Bachelorthese Wijsbegeerte 2015-2016
20 juli 2015

Leerstoelgroep Praktische Filosofie
Begeleider: Dr. G.H. van Oenen
Adviseur: Dr. S. van Tuinen

13.001 woorden

<u>INLEIDING</u>	<u>3</u>
<u>DISCOURS EN ARTICULATIE</u>	<u>5</u>
<u>AFBAKENING EN HET ONTSTAAN VAN LEGE BETEKENAREN</u>	<u>7</u>
<u>EEN DESCRIPTIEF TEKORT IN DE THEORIE VAN HEGEMONIE</u>	<u>13</u>
<u>POPULISME</u>	<u>16</u>
<u>POLITISERING EN ESTHETISERING</u>	<u>21</u>
<u>CONCLUSIE</u>	<u>24</u>
<u>WOORD VAN DANK</u>	<u>26</u>
<u>LITERATUURLIJST</u>	<u>26</u>

'Pim is dood' las de kop van de krant die op een ochtend in mei 2002 bij ons thuis op de deurmat viel. Ik was acht jaar oud, te jong om te begrijpen wat politiek precies inhield, laat staan om het belang in te zien van de politieke moord die de dag ervoor was gepleegd. Toch was het zelfs voor mij niet te missen dat dit een bijzonder moment was. De volwassenen om mij heen waren ontzet; Pim Fortuyn had altijd de uitzonderlijke gave gehad emoties hoog op te laten lopen en zijn sterven was daarop geen uitzondering. Ondanks mijn onvermogen de situatie op dat moment te begrijpen, geldt de moord op Pim Fortuyn voor mij, net als voor vele anderen van mijn generatie, als eerste en lange tijd enige kenmerkend *politieke* herinnering.

In de jaren daarna gebeurde het zelden dat de emoties zo hoog opliepen als bij gesprekken over de gedachten van en de moord op Pim Fortuyn. De houding van de meeste mensen om mij heen en van mijzelf tegenover Nederlandse politiek is er immers voornamelijk één van desinteresse. En dat is niet gek. Nederlandse politiek is namelijk *dodelijk saai*. Het oneindige gezever over budgetten, procentpunten koopkracht, economische modellen en bezuinigingen lijkt het onmogelijk te maken langere tijd oprecht geïnteresseerd te blijven in de dagelijkse gang van zaken onder de Haagse kaasstolp. Slechts enkele issues, voornamelijk rond immigranten en vluchtelingen, weten de gemoederen hoog op te laten lopen, issues waarbij zonder uitzondering *populisme* de kop opsteekt. Zowel Pim Fortuyn als Geert Wilders, de Nederlandse politici die het vaakst worden aangeduid als populist, lieten in deze discussies nogal wat stof opwaaien door hun mediagenieke en polariserende optredens.

De saaiheid van de Nederlandse politiek – die bij tijd en wijle door populistten lijkt te worden weggenomen – is echter het minste van de problemen die het huidige politieke klimaat oproept. De economische taal die doorgaans door Nederlandse politici wordt gebruikt, geeft de burger niet het idee dat er iets te discussiëren valt. Politiek wordt gepresenteerd als een discussie over welk van de gegeven bestuurlijke mogelijkheden het beste is, op basis van bepaalde vaststaande calculaties. Over deze beslissingen hoeft het volk dus niets te zeggen.

Depolitisering is het woord waarmee Willem Schinkel in *De Nieuwe Democratie* (2012) deze situatie aanduidt. Volgens Schinkel worden in de politiek belangrijke issues stevast niet gezamenlijk behandeld, want voor gezamenlijke behandeling zou er ideologie aanwezig moeten zijn in het Nederlandse politieke discours, terwijl ideologie daar juist wordt gemeden als de pest. Issues worden veeleer volledig van elkaar losgetrokken en behandeld als individuele kwesties waarover een zo effectief mogelijk besluit genomen moet worden. Zo worden allerlei besluiten genomen over problemen met politieke en culturele consequenties terwijl ze – ontdaan van ideologische lading – gekleed gaan als puur economische of juridische vraagstukken.

In het druilerige, gedepolitiseerde, Nederlandse politieke klimaat weten populistten echter meer dan eens leven in de brouwerij te brengen. Dat populisme hierin slaagt wordt meestal niet als een pluspunt gezien. Populisme wordt veelal afgedaan als een verwoede poging van een aandachtsbeluste, opportunistische politicus om in de media te komen, als een manier van politiek voeren die succes behaalt door verdraaiing van de realiteit, of als lege retoriek waarmee het volk naar de mond gepraat wordt met het doel zoveel mogelijk stemmen te vergaren voor de persoonlijke doelen van een egoïstische bestuurder.

Deze common-sense visie op populisme is het best filosofisch te duiden als esthetisering van de politiek. Deze uitdrukking werd voor het eerst gebruikt door de filosoof Walter Benjamin in zijn beroemde essay *Het kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid* (1936). Benjamin beweert hierin dat het in zijn tijd opkomende fascisme de politiek esthetiseert, wanneer het de proletarische massa's mobiliseert voor politieke doelen met de belofte dat zij in de politiek

een kans krijgen zichzelf te uiten. Zo leidt de Führer-cultus van het fascisme het volk af van wat het, aldus Benjamin, werkelijk wil: de afschaffing van privé-eigendom.

Een lege politiek waarbij de vorm centraal staat, een retoriek die het volk afleidt van wat het eigenlijk wil, zo lijkt men ook tegenwoordig populisme te bestempelen. Deze minachting van populisme geeft blijk van een inconsistente blik op de democratie. Immers wordt het volk enerzijds geacht te laten zien wat het eigenlijk wil tijdens verkiezingen, maar wordt anderzijds aangenomen dat er gronden zijn waarop deze keuze als oneigenlijk kan worden bestempeld. Enerzijds wordt van het volk verwacht politici te kiezen die namens hem spreken, maar anderzijds wordt de politicus die zegt namens dat volk te spreken en daarmee succes behaalt, als charlatan bestempeld.

Populisme kan echter ook als een productieve kracht worden gezien. Zoals hierboven reeds genoemd: in een gedepolitiseerde politiek lijkt populisme het volk te mobiliseren – een fenomeen waarvan het belang niet onderschat moet worden in een staatsvorm waarin het volk geacht wordt te regeren. Daarom kies ik er in deze scriptie voor om populisme serieus te nemen. Om precies te zijn: ik zal populisme net zo serieus nemen als democratie. Immers hebben het 'populus' van populisme en het 'demos' van democratie dezelfde referent: het volk. Het volk is tegelijk dat waar populisme zich op richt en dat wat regeert in de democratie. Het onderwerp van deze scriptie zal daarom niet alleen een onderzoek naar populisme zijn, maar ook een onderzoek naar de aard van het concept van het volk. Ik zal pogen te laten zien dat populisme geen ziekte is van de democratie, geen techniek van een demagoog gericht op het verwerven van macht. In plaats daarvan zal ik pogen een positieve rol aan te wijzen van populisme in de politiek.

Populisme is geen populair filosofisch onderwerp gebleken. Slechts een enkel wijsgerig boek is volledig gewijd aan een analyse van populisme, te weten *On Populist Reason* (OPR, 2005) van de Argentijnse politiek filosoof Ernesto Laclau (1935–2014). Laclau is niet alleen bekend door het met Chantal Mouffe (1943–) geschreven *Hegemony and Socialist Strategy* (HSS, 2014), maar ook door zijn invloed op het Griekse radicaal linkse Syriza. De successen die de partij de laatste jaren heeft behaald met haar populistische strategieën zijn beïnvloed door Laclau, die in zijn tijd als hoogleraar politieke theorie aan de universiteit van Essex drie notabelen van de partij opleidde, waaronder oud-minister van financiën Yanis Varoufakis. (Hancox 2015)

Laclaus eigenaardige visie op populisme biedt ons een helder beeld van dit politieke fenomeen. Het is uitzonderlijk dat Laclau een heldere analyse weet te geven, omdat de meeste analyses van populisme het als een ongrijpbaar fenomeen beschouwen. Zijn analyse leunt op een algemene theorie over de aard van politiek die zeer formeel is; zij kijkt slechts naar de structuur van de politiek, en in geen geval naar concrete inhoud. In het geval van populisme is dat een voordeel. We bekijken populisme vaak vanuit onze sentimenten, en juist door een formele aanpak ontstaat een afstand die een herwaardering van populisme mogelijk maakt die ons kan redden van onze inconsistente blik op democratie.

Voordat we Laclaus analyse van populisme kunnen begrijpen, zal eerst een uiteenzetting van Laclaus algemene politieke theorie aan de orde moeten komen. Deze theorie is niet zonder problemen, daarom zal zij vervolgens van een punt van kritiek worden voorzien. Toch zal, met enkele kanttekeningen, de theorie niet onbruikbaar blijken. Vervolgens komt Laclaus analyse van populisme aan bod. Deze analyse zal ons een nieuwe interpretatie bieden van Benjamins idee van esthetisering van de politiek. Die esthetisering zal namelijk tevens een politisering van de politiek blijken. We zullen onder andere zien dat, wanneer we de gedachten van Laclau volgen, het tegengaan van depolitisering noodzakelijk betekent een mogelijkheid te bieden aan de massa's om zichzelf te uiten en te verwerklijken.

DISCOURS EN ARTICULATIE

Centraal in het denken van Ernesto Laclau staat het begrip *discours*. Normaal gesproken wordt dit concept gedefinieerd als een geheel van geschreven en gesproken communicaties dat op een bepaalde manier samenhangt (bijvoorbeeld door middel van een gedeeld onderwerp, of bepaalde gedeelde waarden), maar Laclau kiest voor een bredere invulling. Een discours bestaat volgens hem niet alleen uit symbolen, maar bevat alle elementen die volledig bepaald worden door de relaties waarin ze staan tot andere elementen. (OPR, p. 68)

Een element kan van alles zijn, maar alle elementen hebben iets met elkaar gemeen: ze bestaan uit een betekenaar en een betekenis. Dit idee neemt Laclau over van de structuralistische taaltheorie van Ferdinand de Saussure (1857-1913). In deze theorie bestaat ieder teken – dus ieder gesproken of geschreven woord – enerzijds uit een bepaalde samenstelling van inkt of geluid: de betekenaar. Anderzijds drukt die betekenaar een idee of concept uit en heeft dus een bepaalde betekenis. Door middel van verschillen tussen tekens krijgen alle tekens een *identiteit*: ieder teken wordt een eenheid die bestaat uit een betekenaar en een betekenis. Tekens worden dus, net als elementen bij Laclau, volledig bepaald door hun onderlinge relaties.

Het grote verschil tussen Laclau en De Saussure is dat de eerste de context waarin betekenis ontstaat breder invult, wat hem dwingt het begrip ‘element’ te verkiezen boven ‘teken’. Waar De Saussure denkt dat betekenis ontstaat door relaties tussen geschreven en gesproken tekens, denkt Laclau dat ook het verband tussen tekens en handelingen cruciaal is. Laclau haalt in HSS het Wittgensteiniaanse taalspel aan als voorbeeld van een discours om de relatie tussen tekens en handelingen op te helderen:

Language games, in Wittgenstein, include within an indissoluble totality both language and the actions interconnected with it: ‘A is building with building-stones: there are blocks, pillars, slabs and beams. B has to pass the stones, and that in the order in which A needs them. For this purpose they use a language consisting of the words “block”, “pillar”, “slab”, “beam”. A calls them out; B brings the stone which he has learnt to bring at such and such call.’ The conclusion is inevitable: ‘I shall also call the whole, consisting of language and the actions into which it is woven, the “language-game”.’ (HSS, p. 94)

Het is duidelijk dat niet alleen de woorden ‘blok’, ‘pilaar’, ‘plaat’ en ‘balk’ onderdeel uitmaken van dit mini-discours dat Wittgenstein als voorbeeld aanvoert, ook de handelingen waarmee deze woorden zijn verbonden en zelfs de blokken, pilaren, platen en balken *zelf* maken er deel van uit – immers zijn de handelingen die onderdeel uitmaken van het discours niet los te zien van de materiële eigenschappen van de objecten waar de handelingen op gericht zijn. Een discours is dus zeker geen *mentale* constructie; het discours heeft een onmiskenbaar materieel karakter en wordt door de uitwerking van het discours (zoals in het bovenstaande voorbeeld: door het bouwen van een gebouw) in de wereld gematerialiseerd.

Zowel de materiële als de mentale elementen in een discours bestaan, zoals hierboven beschreven, alleen doordat ze verschillen van andere elementen. Dit betekent dat elementen niet vooraf aan een discours bestaan. Voor ieder symbool en iedere handeling geldt: het is wat het is door de verschillen met andere mogelijke tekens en handelingen. Woorden krijgen volgens deze theorie dus niet hun betekenis doordat zij refereren aan iets in de werkelijkheid; zouden we dit

'iets in de werkelijkheid' willen aanwijzen, zouden we gebruik moeten maken van een discours dat bepaalt wat we aanwijzen en hoe we dat zien. Het discours gaat dus vooraf aan de referentie.

Om dit laatste in de woorden van Laclau te vatten: een discours is het terrein waarop 'objectiviteit wordt geconstitueerd'. (OPR, p. 68) Dit is objectiviteit in de Hegeliaanse betekenis: een object verschijnt voor een subject door een wisselwerking tussen het subject en het object. Deze invulling van objectiviteit veronderstelt dus invloed van zowel het subject als het object in de manier waarop het object voor het subject verschijnt. Niets in de wereld kan bekeken worden zonder invloed van het subject. Een discours zorgt ervoor dat een mens de wereld om hem heen kan begrijpen, door hem de mogelijkheid te geven bepaalde zaken te identificeren als objecten en relaties te trekken met andere zaken. Zonder een discours is het onmogelijk voor een subject om een object überhaupt als object te zien – het discours gaat vooraf aan alle objectiviteit.

Dit betekent echter niet dat de objecten niet buiten de mens bestaan. Zo schrijven Laclau en Mouffe:

The fact that every object is constituted as an object of discourse has nothing to do with whether there is a world external to thought, or with the realism/idealism opposition. An earthquake or the falling of a brick is an event that certainly exists, in the sense that it occurs here and now, independently of my will. But whether their specificity as objects is constructed in terms of 'natural phenomena' or 'expressions of the wrath of God', depends upon the structure of a discursive field. What is denied is not that such objects exist externally to thought, but the rather different assertion that they could constitute themselves as objects outside any discursive condition of emergence. (HSS, p. 94)

Een object kan dus pas *als object* voor een subject verschijnen als deze het object door middel van een discours kan vatten. Maar discoursen komen niet uit de lucht vallen – deze bestaan bij gratie van *articulatie*. Articulatie legt een verband tussen twee elementen, zodanig dat deze relatie niet meer hetzelfde is als voor de articulatie. (HSS, p. 92) Die verandering houdt ofwel in dat de betekenis – die, zoals ik hieronder verder zal beschrijven, altijd zweeft op een punt tussen volledig vaststaan en volledig ontbinden – verder wordt *gefixeerd*, ofwel dat zij wordt *ontwricht*. In het eerste geval wordt de relatie tussen verschillende elementen die reeds aan elkaar zijn gekoppeld nogmaals in dezelfde verhouding benadrukt en wordt de relatie versterkt, in het tweede geval wordt een ander verband tussen de elementen gelegd, waardoor de relatie tussen de tekens verzwakt of zelfs wezenlijk verandert.

Het woord 'articulatie' lijkt in eerste instantie te impliceren dat dit alleen kan gebeuren door te spreken, maar dat is volgens Laclau en Mouffe niet het geval:

[T]he practice of articulation, as fixation/dislocation of a system of differences, cannot consist of purely linguistic phenomena; but must instead pierce the entire material density of the multifarious institutions, rituals and practices through which a discursive formation is structured. (HSS, p. 95)

Ook handelingen drukken een bepaalde relatie tussen elementen uit, en kunnen dus ook die relatie verder fixeren of ontwrichten. Door middel van het fixeren en ontwrichten van relaties

worden uiteindelijk relaties tussen elementen vastgesteld, met als resultaat een discours: een geordend geheel van elementen.

Het belang van articulatie in discoursen verraadt iets over de aard van de relaties tussen elementen in een discours: zij staan nooit volledig vast. Iedere relatie tussen elementen is het gevolg van articulatie en kan in principe ook weer door articulatie worden ontworcht. Iedere betekenis is dus niet alleen *contingent*, maar ook altijd *incompleet*: er is een bepaalde ruimte tussen betekenaar en betekenis die zorgt dat de twee niet volledig aan elkaar vast zitten. Niet alleen kan een betekenis altijd anders ingevuld worden mits wij de relaties tussen de elementen die de betekenis vormen anders weten te articuleren, geen enkele betekenis is volledig eenduidig, omdat een teken nooit in een netwerk van volledig vaststaande relaties is opgenomen.

AFBAKENING EN HET ONTSTAAN VAN LEGE BETEKENAREN

Articulatie is dus cruciaal voor het vormen van betekenis, gezien de contingentie van de relaties tussen tekens. Dit roept de vraag op: waardoor is betekenis contingent? Het antwoord hierop is te vinden in de manier waarop elementen zich tot elkaar moeten verhouden voordat er betekenis kan ontstaan.

Als we zeggen dat de elementen van een discours hun betekenis krijgen door onderlinge verschillen, moeten we aannemen dat het discours een afgebakend geheel is waarbinnen de elementen verschillende identiteiten krijgen. Ieder element bestaat immers dankzij zijn relatie met andere elementen, die op hun beurt ook slechts bestaan door hun relaties met andere, enzovoorts. Als een element betekenis heeft, veronderstelt dit dus dat het element onderdeel is van een heel systeem van elementen die in relatie met elkaar staan.

We kunnen alleen spreken van een volledig systeem als het is afgebakend; er moet een grens gesteld worden tussen *binnen* en *buiten* het discours – met andere woorden, tussen wat *betekenisvol* is en wat *betekenisloos*. Afbakening is echter problematisch. Elementen van een discours bestaan immers alleen in relatie tot elkaar, dus alleen elementen kunnen op elementen inwerken. Alleen een element kan het discours afbakenen, maar een betekenisvol element kan die rol niet vervullen. Dit element zou namelijk, voordat het betekenis kan hebben, deel uit moeten maken van het discours en zou daardoor geen grens aan kunnen geven. Hoe kunnen de onderdelen van het discours door niets anders dan hun eigen interactie toch het discours afbakenen?

Het antwoord op deze vraag is tweeledig: *uitstoting* en *antagonisme*. Uitstoting is een vorm van articulatie waardoor een verzameling elementen van het discours wordt uitgesloten. Hierdoor ontstaat een grens die het discours afbakent; dat wat *binnen* het discours is vormt een betekenisvol geheel in contrast met de *betekenisloze* elementen die erbuiten gezet zijn.

Tegelijk met de uitstoting ontstaat een *antagonisme* tussen het discours en dat wat is uitgestoten. Antagonisme houdt de scheiding tussen het discours en dat wat is uitgestoten in stand. Het is geen relatie van verschil, maar een grens die voorkomt dat relaties van verschil ontstaan. Het is een relatie tussen twee entiteiten, een protagonist (A) en een antagonist (B), waarbij B ervoor zorgt dat A niet volledig zichzelf kan zijn. Cruciaal hierin is de manier waarop A zichzelf en zijn antagonist identificeert: A ziet dat A en B een bepaalde identiteit willen bereiken, en op een zekere manier zullen handelen om zichzelf te verwerklijken. Die twee manieren van handelen zorgen er echter voor dat de paden van A en B zich zullen kruisen, waarbij het onmogelijk is dat beiden zelfverwerklijking bereiken. Het bereiken van identiteit voor de één betekent de onmogelijkheid van identiteit voor de ander. Hierdoor wordt het mogelijk dat de twee

als vijanden tegenover elkaar komen te staan.¹ (HSS, pp. 110-3) En identiteit moet als een discours, *afgebakend* worden van al het andere, wil het haar functie vervullen als dat wat iets afscheidt van al het andere. Het feit dat die identiteit door beide partijen niet geheel bereikt kan worden, zorgt ervoor dat het antagonisme tussen de twee niet in termen van verschil kan worden gedeut. Betekenis staakt dus in het antagonisme.

Laclau en Mouffe zien een extreem voorbeeld van antagonisme in milleniaristische opstanden. Tijdens deze opstanden probeert een politieke of religieuze groep, vaak afkomstig van het platteland, een door haar leiders aangekondigde radicale hervorming van de samenleving teweeg te brengen. Laclau en Mouffe schrijven het volgende over een milleniaristische opstand die zich richt tegen het leven in de stad:

Here the world divides ... into two camps: peasant culture representing the identity of the movement, and urban culture incarnating evil. The second is the negative reverse of the first. A maximum separation² has been reached: no element in the system ... enters into relations other than those of opposition to the elements of the other system. There are not one but two societies. And when the millenarian rebellion takes place, the assault on the city is fierce, total and indiscriminate: there exist no discourses capable of establishing differences within an equivalential chain in which each and every one of its elements symbolizes evil. (HSS, p. 116)

In het bovenstaande voorbeeld zien we dat een plattelandsidentiteit wordt vormgegeven door uitstoting van stedelijke cultuur. Tegelijk ontstaat tussen de twee een antagonisme, waarbij de stedelijke cultuur wordt bestempeld als puur kwaad. Op dit moment is er een grens tussen de twee die niet overbrugd kan worden: geen discours kan plattelandscultuur in verband brengen met het pure kwaad dat modern stadsleven is. Elementen uit het stadsleven kunnen daarom niet in een relatie van verschil treden met het discours van de plattelandscultuur, waardoor het onmogelijk is dat de millenaristen stadscultuur zullen begrijpen. De grens tussen de twee zal daarom niet zomaar oplossen of verschuiven, waardoor beide identiteiten relatief vaststaan.

Milleniarisme is een voorbeeld van succesvolle uitstoting, maar na uitstoting ontstaat altijd een nieuw probleem. Als het geheel is gedefinieerd waarbinnen alle elementen betekenis krijgen, zien we dat alle elementen in het discours iets met elkaar gemeen hebben: ze hebben allemaal dezelfde relatie met de uitgestoten elementen. De identiteit die het discours door uitstoting zou verkrijgen wordt direct onderuitgehaald door de equivalentie van alle elementen ten opzichte van dat wat is uitgestoten. In de woorden van Laclau en Mouffe:

¹ Beide identiteiten worden dus geconstrueerd vanuit het discours dat zichzelf afbakt en zijn eigen identiteit vaststelt als protagonist. Beide identiteiten hoeven dus niet te bestaan wanneer zij gezien worden vanuit andere discourses. Omdat de identiteit van de antagonist wordt vastgesteld vanuit het discours, staat hij in een bepaalde zin binnen het discours, en in een bepaalde zin erbuiten.

² Wil deze uitspraak begrijpelijk zijn, kan 'maximum separation' hier alleen relatief geïnterpreteerd worden als relatief aan het antagonisme van de twee partijen: de millenaristen en stadsmensen zijn zover van elkaar verwijderd als twee antagonisten kunnen zijn, waardoor hun antagonisme juist het sterkst is. Ze zijn niet, zoals Laclau en Mouffe hier zeggen, volledig van elkaar gescheiden, want dan zouden de twee op verschillende locaties naast elkaar bestaan en zou er geen antagonistische relatie kunnen zijn.

Thus, equivalence creates a second meaning which, though parasitic on the first [de betekenis die ontstaat door verschil, FD], subverts it: the differences cancel one other out insofar as they are used to express something identical underlying them all. (HSS, p. 113)

Gezien het feit dat de elementen van een discours alleen een betekenis krijgen doordat zij van elkaar verschillen, betekent equivalentie een verlies van betekenis – tekens worden ambivalent, betekenissen worden onzeker. Dit zorgt ervoor dat ieder element balanceert tussen betekenisvolheid door zijn verschil met andere elementen in het discours en betekenisloosheid door equivalentie met diezelfde elementen ten opzichte van dat wat is uitgestoten. Het doel van de uitstoting – het vaststellen van een betekenis – kan dus niet worden behaald, omdat uitstoting uiteindelijk de individualiteit van een betekenis ondermijnt.

Vaststellen wat het discours als geheel precies is, waar het ophoudt, en wat de precieze betekenis is van ieder element in het discours, is dus onmogelijk. We kunnen alleen het geheel vaststellen door het af te bakenen, en afbakening kan alleen door elementen uit te stoten, waardoor een relatie van equivalentie ontstaat tussen de elementen uit het discours die de betekenis van die elementen ondergraaft. Het vaststellen van de betekenis van het geheel is tegelijk ook noodzakelijk, omdat er zonder geheel geen identiteit of betekenis kan zijn. Het resultaat is dat ieder discours bestaat uit tekens met een onvolledige identiteit: betekenissen zijn altijd slechts deels gehecht aan betekenaren, waardoor iedere betekenis kan veranderen. Dit is de reden dat articulatie niet alleen mogelijk is, maar ook noodzakelijk.

Articulatie is dus cruciaal voor het vormen van betekenis, en om precies die reden is het een cruciaal begrip voor politiek. Iedere sociale formatie – dat wil zeggen iedere precieze samenstelling van een discours op een bepaald moment – hangt af van bepaalde relaties tussen tekens en handelingen. Deze relaties staan, als we het voorgaande aannemen, nooit volledig vast. Iedere praktijk of betekenis kan dus in potentie door articulaties ontworpen worden, articulaties kunnen helpen bij het ontstaan van nieuwe discoursen, maar articulaties kunnen ook zorgen dat een bestaande orde wordt bewaard. Wil een discours zichzelf in stand houden, zijn articulaties noodzakelijk. Iedere politieke handeling of uitspraak, dat wil zeggen iedere handeling of uitspraak die gericht is op het veranderen of in stand houden van een sociale formatie, is een articulatie. Vanuit deze theorie bezien is politiek dus niets anders dan een poging tot het vaststellen van bepaalde betekenissen, of zoals Laclau en Mouffe schrijven: "Any discourse is constituted as an attempt to [...] arrest the flow of differences." (HSS, pp. 98-9)

Politiek gaat dus om het vaststellen of ontworpen van betekenissen door articulaties, en we weten dat iedere betekenis in potentie ontworpen kan worden. Toch moeten we, als we om ons heen kijken, vaststellen dat we niet iedere betekenis naar gelieve kunnen veranderen. Wellicht hebben we voor sommige tekens de vrijheid om er een nieuwe invulling aan te geven, of kunnen we aan de constructie van bepaalde betekenissen bijdragen wanneer er een politieke discussie wordt gevoerd, maar die kans hebben we niet bij *alle* tekens. Sommige betekenissen lijken vast te

staan.³ Dat we maar beperkt de vrijheid hebben om nieuwe betekenissen te geven aan bepaalde tekens is volgens Laclau het gevolg van *hegemonie*.

Hegemonie, een begrip dat Laclau ontleent aan Antonio Gramsci (1891-1937), is het centrale begrip in het denken van Laclau. Alle andere concepten wijzen in de richting van hegemonie; iedere articulatie, en daarmee ook ieder discours, streeft hiernaar. Hegemonie stelt onvolledige betekenissen vast tot het punt dat tekens een welgedefinieerde, vaststaande identiteit krijgen, maakt ontwrichtende articulaties bijna onmogelijk en bemoeilijkt daarmee de “flow of differences”.

Cruciaal in het begrijpen van hegemonie is het concept van de lege betekenaar.⁴ Lege betekenaars zijn elementen in een discours die een bijzondere rol kunnen vervullen doordat zij geen eigen betekenis hebben. Dit klinkt in eerste instantie contradictoer, de term ‘betekenaar’ impliceert immers al dat er een betekenis aan is gekoppeld. Toch zijn betekenisloze betekenaars in ieder discours nodig, omdat ze een belangrijke rol spelen in het proces van afbakening. We hebben eerder al gezien dat afbakening van een discours niet kan gebeuren door een betekenisvol element. Afbakening door betekenisloze elementen is dus de enige optie. Deze elementen bakenen het discours af door te verwijzen naar de grenzen van het discours, de plekken waar betekenis stopt. Deze elementen kunnen dus geen individuele betekenis hebben. Hun betekenis is eerder *collectief* te noemen: de tekens verwijzen naar het betekenisgevend systeem als geheel.

Het woord ‘vrijheid’ is waarschijnlijk het beste voorbeeld van een lege betekenaar. Legio politieke conflicten zijn onder de vlag van de ‘vrijheid’ gevoerd, terwijl het vaak onduidelijk is wat precies onder dat begrip wordt verstaan, en welke specifieke maatregelen er genomen zullen worden om die ‘vrijheid’ te realiseren. ‘Vrijheid’ (zoals in: ‘de Partij voor de Vrijheid’) heeft in die situaties dus geen effect door haar *inhoud*, want die heeft zij daar niet. Deze lege betekenaar heeft effect door haar vermogen te refereren aan de identiteit van de groep die haar gebruikt. Met andere woorden: het is onzinnig te vragen naar de conceptuele inhoud van ‘vrijheid’ in ‘Partij voor de Vrijheid’. ‘Vrijheid’ is volgens deze partij de staat waarin de samenleving zich zou bevinden als de Partij voor de Vrijheid haar zin zou krijgen. In die zin vallen ‘vrijheid’ en de partij zelf in haar eigen discours volledig samen; het begrip wordt louter zelfreferentieel gebruikt.

De verwijzing naar de plekken waar betekenis stopt, gebeurt door twee groepen betekenaars: de lege betekenaars die verwijzen naar de groep uitgestoten elementen, en de lege betekenaars die verwijzen naar de identiteit van het discours zelf. In beide gevallen betekent de leegte dat de relaties van *equivalentie* tussen tekens de overhand krijgen, in plaats van de relaties van *verschil*.

Lege betekenaars die verwijzen naar de uitgestoten elementen ontstaan doordat, zoals hierboven beschreven, uitgestoten elementen geen betekenis kunnen krijgen binnen het discours. Als zij wel een betekenis zouden krijgen, zouden ze immers deel moeten uitmaken van het discours, wat betekent dat er geen uitstoting is en het discours niet is afgebakend. Het is veeleer zo dat de aanwezigheid van de uitgestoten elementen *op zich* een bedreiging vormt voor het discours;

³ Een mooi voorbeeld hiervan komt van Slavoj Žižek, die in 2013 tijdens een toespraak bij Occupy Wall Street zei: “It’s easy to imagine the end of the world. An asteroid destroying all life and so on. But you cannot imagine the end of capitalism.” (Sarahana, 2013) Blijkbaar staat in onze verbeelding de relatie tussen menselijk samenleven en onze planeet minder vast dan die tussen menselijk samenleven en kapitalisme.

⁴ Mijn interpretatie van het concept lege betekenaar en de relatie tussen lege betekenaars en hegemonie is bovenal gebaseerd op *Why do Empty Signifiers Matter to Politics?* (Laclau, 2007)

mochten de elementen het discours binnendringen, zouden tekens door het gebrek aan afbakening van het systeem waar zij zich in bevinden hun identiteit verliezen en zou de orde die het discours schept niet bewaard kunnen worden. Toch moeten de uitgestoten elementen aangeduid kunnen worden, wil het discours helder afgebakend zijn. De enige manier waarop zij aangeduid kunnen worden zonder dat er relaties van verschil ontstaan, is door middel van lege betekenaren. Deze ontstaan wanneer de uitgestoten elementen gearticuleerd worden als equivalent: elk uitgestoten element heeft dezelfde relatie van ontkenning tot dat wat binnen het discours is. Aangezien de betekenis van een element wordt bepaald door relaties van *verschil*, wordt die betekenis ondermijnd door deze equivalentie. Hierdoor wordt het mogelijk te verwijzen naar de groep uitgestoten elementen als geheel als ware het één vage, onheilspellende dreiging. In het eerdergenoemde voorbeeld laat de blik van de milleniaristen op de stadscultuur dit goed zien: alle onderdelen van de stadscultuur betekenen voor de milleniaristen één en hetzelfde, in de zin dat ze allen het kwaad belichamen.

Tegelijk ontstaan lege betekenaren van een tweede soort. Dit zijn de tekens die verwijzen naar de identiteit van het discours zelf. Dit geheel bestaat, zoals we zojuist hebben gezien, alleen wanneer het wordt afgebakend middels de negatie van een uitgestoten groep elementen. Ieder element in het discours staat hierdoor in dezelfde antagonistische relatie tot de uitgestoten elementen – een equivalentie die betekenis ondermijnt. De equivalentie van alle tekens in het discours maakt het mogelijk dat een enkele betekenaar alle equivalente elementen zal representeren. Zo kan bijvoorbeeld een discours dat ten doel heeft een bepaalde economische klasse te emanciperen zichzelf als eenheid zien, ondanks dat er in deze groep een groot aantal verschillende problemen en eisen aanwezig zijn, door zich te richten op een woord als ‘vrijheid’, ‘democratie’ of ‘revolutie’. Een dergelijke betekenaar krijgt daarmee een dubbele betekenis: enerzijds behoudt hij de originele betekenis die hij kreeg in de context van een concreet conflict, anderzijds geeft hij uitdrukking aan alle tekens in het discours voor zover deze equivalent zijn. Op het moment dat de betekenaar niet meer voornamelijk fungeert in dat concrete conflict waarin het een specifieke betekenis kreeg, maar vooral wordt gebruikt om de equivalentie van de verschillende delen van de groep aan te duiden, is er sprake van een lege betekenaar.

De lege betekenaar die verwijst naar het discours als geheel drukt hiermee de identiteit van het discours uit. Deze identiteit wordt bepaald door de negatie van de identiteit die haar bedreigt, maar gaat qua betekenis verder dan een simpel ‘niet-dat’. De identiteit van het discours is veeleer een *afwezige volheid*; de identiteit van de sociale formatie is vastgesteld als een verzameling positieve eigenschappen van een mogelijke gemeenschap, maar die gemeenschap kan pas realiteit worden als de dreiging van (of onderdrukking door) de vijand is weggenomen. De betekenaar die verwijst naar deze identiteit drukt dus een *doel* uit: het realiseren van een tot dan toe afwezige identiteit van een gemeenschap.

Laclau noemt de relatie tussen de betekenaar die een universele betekenis op zich heeft genomen en de identiteit van het discours als geheel een *hegemonische relatie*.⁵ Dit is nog geen hegemonie, maar het heeft wel al effect op de uitkomst van de strijd tussen het discours en zijn vijand, omdat de lege betekenaar de identiteit van het discours als afwezige volheid niet volledig transparant uitdrukt. De lege betekenaar behoudt immers zijn individuele betekenis naast zijn universele betekenis. De residuele particuliere betekenis van de lege betekenaar beïnvloedt de universele betekenis en daarmee de identiteit van het geheel. Om terug te komen op een eerdergenoemd voorbeeld: of het centrum van het discours dat strijdt voor de emancipatie van een economische klasse wordt gevormd door 'vrijheid', door 'democratie' of door 'revolutie' stuurt zowel aan op een bepaalde identiteit, als op een bepaalde strategie om die te bereiken.

De laatste stap naar hegemonie wordt gezet door invulling te geven aan de lege betekenaar: verschillende politieke actoren die deel hebben aan het discours kunnen pogen hun individuele belangen te laten gelden als 'ware betekenis' van de lege betekenaar die, zoals in de vorige alinea omschreven, het doel uitdrukt waarmee de identiteit van het discours zal worden behaald. Wanneer dit lukt, laat een individueel belang van een *deel* van de gemeenschap zich dus gelden als het belang van het *geheel*. De lege betekenaar die verwijst naar het geheel van het discours wordt gevuld met een betekenis die eraan is gegeven door een deel ervan. Hiermee is hegemonie bereikt.

Dat hegemonie is bereikt, betekent echter niet dat er een volledig stabiel betekenisgevend systeem is ontstaan – ook hier geldt nog steeds dat ieder teken zweeft op een punt tussen volledig vaststaan en volledig ontbinden. In het geval van hegemonie staat de identiteit van tekens nog steeds vast, maar de mogelijkheid van ontwrichtende articulatie bestaat nog steeds, bijvoorbeeld als gevolg van de equivalentie die de grond is voor hegemonie. Als de beweging die een economische klasse poogt te emanciperen wordt verenigd door de lege betekenaar 'vrijheid' en vervolgens hegemonie bereikt wanneer een enkele praktische en conceptuele invulling van dit begrip dominant wordt, bestaat meteen de dreiging dat de hegemonie weer uiteenvalt. Andere politieke conflicten waarbij 'vrijheid' ook centraal staat, kunnen de hegemonie tot wankelen brengen, doordat zij hun strijd voeren door middel van de hegemonische betekenaar 'vrijheid', terwijl een andere invulling van dat begrip wordt gehanteerd. Hierdoor kan de hegemonische invulling van 'vrijheid' uitgehold worden. (Laclau 2007, pp. 44-5)

⁵ Hier wijk ik af van alle interpretaties van het werk van Laclau die ik heb gelezen (zoals die van Van der Veeke (2013), Jorgensen & Philips (2002) en Torfing (1999)), die allen geen verschil maken tussen hegemonie en de hegemonische relatie. Toch denk ik dat dit verschil van belang is, niet alleen door het verschil tussen de twee concepten dat ik later aan zal duiden, maar ook doordat zinnen als: "This relation by which a particular content becomes the signifier of the absent communitarian fullness is exactly what we call a *hegemonic relationship*" (Laclau (1996), p. 43, cursivering in origineel) erop lijken te wijzen dat Laclau de twee zelf ook onderscheidt – immers had Laclau evengoed 'a *hegemonic relationship*' kunnen vervangen door '*hegemony*' indien er geen conceptueel verschil was tussen de twee. Daarnaast denk ik dat het *nuttig* is de hegemonische relatie van hegemonie te onderscheiden. Om een voorbeeld te geven waarom dit in de analyse van politiek belangrijk zou kunnen zijn: we leven in een samenleving met een liberalistische hegemonie, niet slechts omdat de betekenaar 'vrijheid' voor ons zo belangrijk is – dat was het voor marxisten ook – maar vooral omdat de *invulling* van ons begrip 'vrijheid' de marxistische invulling van dit begrip volledig uitsluit. Het ontstaan van een liberalistische hegemonie kan alleen begrijpelijk gemaakt worden als we een onderscheid maken tussen het moment dat een lege betekenaar – in dit geval 'vrijheid' – een universele rol krijgt (hegemonische relatie) en het moment dat die lege betekenaar een specifieke invulling krijgt (hegemonie).

EEN DESCRIPTIEF TEKORT IN DE THEORIE VAN HEGEMONIE

Met deze theorie van politiek probeert Laclau politiek te begrijpen zonder zich te beroepen op een fundament dat vooraf aan het politieke proces is gegeven. Of beter gezegd: hij probeert politiek te beschrijven als iets wat in het proces van haar ontwikkeling haar eigen fundamenten legt. Politiek is namelijk alleen te begrijpen als we aannemen dat er een fundament is – *iets* universeels, een idee, norm of capaciteit die ons ervan verzekert dat we in het politieke proces een consensus kunnen bereiken, dat we onze tegenstanders kunnen overtuigen, of minstens dat iedereen (zelfs degenen die het radicaal met ons oneens zijn) beter af zou zijn als wat wij voor ogen hebben gerealiseerd is. Zonder deze (vaak impliciete en onbewuste) aanname zouden we geen politiek kunnen bedrijven; we zouden volledig in isolatie moeten leven van degenen die het niet volledig met ons eens zijn, en waar dit niet zou kunnen, zouden we geen keus hebben onze tegenstanders te verdrijven. (Laclau 2007, p. 61) De kloof overbruggen, zoals we proberen in de politiek, veronderstelt echter dat er iets is voorbij de individuele meningsverschillen – dat wij iets met elkaar gemeen hebben.

De vraag is echter wat het precies is dat de verschillen overstijgt. Een constante lijn in het werk van Laclau is dat hij betoogt dat wij – filosofen, of wie dan ook – dit niet zomaar *a priori* kunnen invullen. Invulling geven aan het universele is precies wat gebeurt in de politiek. De eerste stap hiernaartoe is uitstoting. Na het moment van uitstoting kunnen we spreken van een eenheid, al is het alleen maar door de negatie van iets anders. Dat er ‘iets’ moet zijn wat de tekens met elkaar gemeen hebben, dat er een positieve identiteit van het discours te vinden is, is daarmee geïmpliceerd. Het universele is hier echter nog een lege plek; een inhoudsloos ‘iets’ wat samenhang geeft aan de groep. De volgende stappen in het proces (het ontstaan van een lege betekenaar en het bereiken van hegemonie door invulling van die betekenaar) zijn in essentie stappen naar de invulling van die lege plek van het universele. Op het moment dat hegemonie is bereikt, heeft de politiek haar eigen fundament gelegd; er is *iets* gevonden wat een eenheid geeft aan het discours.

De nadruk die Laclau legt op de contingentie van de inhoud van politieke processen maakt het mogelijk de theorie toe te passen op een groot aantal reële politieke situaties. Toch zorgt dit ook voor een probleem dat ik het *descriptieve tekort* zal noemen.

Het descriptieve tekort van de politieke theorie van Laclau moet in de eerste plaats verbonden worden met zijn nadruk op de contingentie van sociale processen. Zoals hierboven beschreven poogt Laclau politiek te beschrijven als een proces dat haar eigen fundamenten legt – waarbij zowel de naam van het fundament als de invulling ervan volledig contingente uitkomsten zijn van het politieke proces zelf. Dat politieke processen contingent zijn is de belangrijkste boodschap van Laclaus hoofdwerk, *Hegemony and Socialist Strategy*. Er is, zo schrijven Laclau en Mouffe hier, geen geprivilegieerd subject in de politiek (zoals de arbeidersklasse in het Marxisme), politiek wordt niet uiteindelijk bepaald door de ontwikkeling van de economie, en er is zelfs (contra Hegel) geen universele logica te onderscheiden die de loop van het proces dicteert. De manier waarop de strijd zich ontvouwt, welke groepen daarin naar voren komen, de namen waarmee zij naar zichzelf en elkaar verwijzen, de tekens waaronder zij hun strijd voeren, allemaal zijn zij het gevolg van contingente articulaties. Uiteindelijk durven Laclau en Mouffe alleen een *vorm* van politieke processen vast te stellen – de reeks bewegingen van de structuur van een discours die ik hierboven heb beschreven. Die vorm draait om het invullen van een universaliteit die de mogelijksvoorwaarde is voor politiek, wat een project is dat volledig doordrongen is van contingentie: het verband tussen betekenaar en betekenis is contingent, net als de verzameling

tekens die wordt uitgestoten om het discours tot eenheid te vormen, de lege betekenaar die verwijst naar het systeem, en de invulling van die lege betekenaar.

De mate waarin Laclau de contingentie van politieke processen benadrukt kan echter voor verwarring zorgen bij iedere lezer die denkt dat sommige onderdelen van politieke processen *wel* logisch in elkaar zitten. Laclau laat namelijk, in zijn nadruk op de volledige contingentie van politieke processen, geen plek open voor de mogelijkheid dat de opkomst van een bepaalde betekenaar niet *volstrekt toevallig* is – voor de mogelijkheid dat er een bepaalde *logica* in een politiek proces zit die draait om de inhoud van de concepten die in het politieke proces zijn betrokken. Met andere woorden: hij laat geen ruimte over voor politieke filosofie. Volgens Laclau moeten we bijvoorbeeld aannemen dat het volledig contingent is dat er op een gegeven moment een sociaal-politieke beweging is ontstaan die ‘vrouw’ als centraal teken heeft opgenomen, ondanks dat feministische denkers aannemelijk hebben gemaakt dat de uitsluiting van vrouwen eeuwenlang constitutief was voor de politiek. Natuurlijk zal degene die graag een logica in de opkomst van feminisme ziet ook niet willen ontkennen dat toevalligheden een rol speelden in het moment en de manier waarop feminisme is ontstaan. Toch moeten we, als we Laclau volgen, concluderen dat de verschillende conflicten die in de loop van de negentiende eeuw samenkwamen in een beweging die de naam ‘feminisme’ heeft gekregen net zo goed gecentreerd had kunnen zijn rond *iedere andere* betekenaar in het discours van deze beweging en dat het niet op de één of andere manier *logisch* is dat ‘vrouw’ als belangrijkste teken in deze strijd naar boven kwam, en dat het volledig contingent is dat deze beweging zich op de emancipatie van vrouwen heeft gericht.

De nadruk op de contingentie van politieke processen, waarbij geen enkele plaats is voor een ontwikkeling die met enige noodzakelijkheid gedictieerd wordt door de inhoud van de begrippen die erin zijn betrokken, zorgt voor een tekortkoming in de theorie van hegemonie. Enerzijds veronderstelt Laclau dat een deel van het politieke proces plaatsvindt, terwijl er anderzijds geen mogelijkheid lijkt te zijn waarop dit deel van het proces kan plaatsvinden. Tussen het moment dat de hegemonische relatie ontstaat (wanneer een lege betekenaar opkomt) en het moment dat hegemonie is gevestigd (wanneer er betekenis is gegeven aan die lege betekenaar) wordt namelijk een strijd gevoerd over de *inhoud* van een betekenaar, terwijl Laclau veronderstelt dat het gehele discours in dit tijdsbestek doordrongen is van ambivalentie; op het moment dat een lege betekenaar ontstaat, is de manier waarop alle tekens in het discours *hetzelfde* zijn belangrijker dan hun *individuele betekenis*. Het is moeilijk voor te stellen hoe dit op betekenis gerichte proces *mogelijk* is, en nog moeilijker te begrijpen dat dit proces kan leiden tot de ingrijpende politieke gevolgen van *hegemonie*, op een moment dat de betekenis van ieder element in het discours – door de equivalentie van alle elementen – zo onzeker is.

De stap van de hegemonische relatie naar hegemonie moet, door het gewicht van het begrip hegemonie in deze theorie, niet in belang onderschat worden – en toch lijkt het in Laclaus beschrijving onmogelijk dat deze stap wordt gemaakt. Laclau veronderstelt dat uit de equivalentie van de elementen in het discours volgt dat de lege betekenaar een volledig *contingente* invulling krijgt, terwijl die equivalentie eigenlijk betekent dat de leegte *helemaal niet opgevuld kan worden*, omdat er geen individuele betekenis is die de plek van het universele in kan vullen. Betekenis is immers het gevolg van verschillen tussen elementen, en die verschillen hebben op dit moment grotendeels plaats gemaakt voor equivalentie.

Hegemonie is echter niet te denken zonder inhoud. Dat wij in een maatschappij leven waarin liberalisme hegemoniaal is, komt niet enkel doordat ‘vrijheid’ als *lege* betekenaar een centrale plek bij ons inneemt. Het marxisme pleitte evengoed voor vrijheid voor de arbeiders. Onze liberale hegemonie wordt echter gekenmerkt door een *inhoud* van het begrip ‘vrijheid’ die

niet te verenigen is met de marxistische invulling. De laatste stap naar hegemonie, het geven van een inhoud aan de lege betekenaar, kan dus niet plaatsvinden zonder dat er sprake is van specifieke betekenis. Waar Laclau enerzijds niet kan omschrijven hoe dit mogelijk is, lijkt hij in *Why do empty signifiers matter to politics?* toch te impliceren dat we die betekenis ergens kunnen vinden in een logica die niet draait om concrete invullingen van begrippen, maar om structurele betekenissen. In een voorbeeld over de volledige ontbinding van sociale organisatie schrijft hij het volgende:

In such conditions – which are not far away from Hobbes’s state of nature – people need an order ... in a situation of radical disorder ‘order’ is present as that which is absent ... obviously, ‘unity’, ‘liberation’, ‘revolution’, etcetera belong to the same order of things. Any term which, in a certain political context becomes the signifier of the lack, plays the same role. (Laclau 2007, p. 44)

In het geval van sociale desorganisatie komt er dus een betekenaar op die, zoals hierboven beschreven, een afwezige volheid representeert. Dit kan ‘orde’ zijn, ‘eenheid’, ‘vrijheid’, ‘revolutie’, of een andere betekenaar die aanwezig is in die specifieke context. Dat er sprake is van enige mate van contingentie mogen we aannemen, maar het lijkt geen toeval dat Laclau hier, wanneer hij het heeft over de ontrafeling van de orde van een discours, begrippen noemt die in een hechte relatie staan met belangrijke ontologische categorieën uit zijn theorie. Orde, zoals Laclau het begrip hierboven gebruikt, kan begrepen worden als de specifieke manier waarop een discours is gestructureerd door de elementen die er deel van zijn, de relaties tussen die elementen, en de elementen die ervan zijn uitgesloten. Vrijheid is voor Laclau het tegenovergestelde van orde: de mogelijkheid betekenissen te articuleren die breken met die normale orde van het discours.⁶ Dit begrippenpaar, orde en vrijheid, heeft dus te maken met de manier waarop een discours is geordend, en daarmee met de mogelijkheid betekenissen in het discours te fixeren of ontwrichten door articulatie. ‘Eenheid’ verwijst naar de sluiting van het systeem, en daarmee naar hegemonie, en ‘revolutie’ naar een volledige herstructurering van het discours. De vier begrippen die Laclau hier noemt zijn natuurlijk nog steeds leeg. Orde, eenheid, vrijheid en revolutie kunnen op vele verschillende concrete manieren gerealiseerd worden, en missen daarom een specifieke inhoud. Toch kunnen we niet zeggen dat deze begrippen iedere betekenis ontberen, ze zeggen namelijk iets over de *structuur* van het discours; ze geven ieder een verandering in de ordening van het discours aan die een oplossing biedt voor de wanorde.⁷

Ondanks dat we niet hoeven te veronderstellen dat politiek zich volgens een vooraf ingestelde logica afspeelt, kunnen we wellicht toch meer logica in het proces ontwaren dan Laclau ons doet vermoeden, zelfs wanneer we spreken over lege betekenaren. Hierboven heb ik geprobeerd de eerste sporen van zo’n logica te vinden in het werk van Laclau. Deze logica zou

⁶ Zie bijvoorbeeld het interview van Worsham & Olson (1999, p. 148), waarin Laclau zegt: "In what sense would unrestricted freedom be possible? My answer is that it is not possible because unrestricted freedom would be the same thing as a complete lack of freedom. You can only free some things by unfreeing some others, and in this sense power and hegemony are constitutive of social relations." Vrijheid staat dus tegenover hegemonie, de ultieme structurering van een discours, en is alleen mogelijk als sommige dingen wél vaststaan.

⁷ Ook Rudolph Gasché heeft in zijn stuk *How Empty Can Empty Be?* (2004) gepoogd de door Laclau veronderstelde leegte in te perken, al is het via een andere strategie.

enerzijds een vorm van leegte accepteren, maar anderzijds betekenis niet uitsluiten. Die betekenis zou namelijk niet in de concrete, maar in de structurele inhoud van begrippen kunnen liggen. Hierdoor kan mogelijk ruimte worden gemaakt voor het ontstaan van een particuliere betekenis die de plek van het universele inneemt – met andere woorden, er blijft misschien plek voor het ontstaan van hegemonie. Toch blijft het hier nog onduidelijk of de structurele betekenis van begrippen genoeg ruimte biedt voor inhoudelijke politiek. Alleen een volledig ontwikkelde theorie over de logica van dit proces zou hier een uiteindelijk antwoord op kunnen geven. Dit is echter een project dat veel meer tijd en ruimte vergt dan we ons nu kunnen veroorloven. Voor nu kunnen we echter aannemen dat we de theorie van Laclau niet direct hoeven af te wijzen. En nu we een algemeen beeld hebben van wat politiek is, kunnen we kijken hoe populisme hierin past.

POPULISME

Voor Laclau is populisme een politiek fenomeen dat je overal kan zien. Zo schrijft hij dat iedere politieke handeling in bepaalde mate populistisch is. (OPR, p. 154) Dat is een zeer breed statement, gezien de inclusieve definitie van politiek die hij hanteert. Laten we populisme nu echter bekijken in de context waarin we het normaal gesproken herkennen: nationale politiek.

Nationale politiek kan, wanneer er geen radicale onenigheid is over de aard van de samenleving, begrepen worden als de regulering van instituties die op hun beurt gezien moeten worden als *betekenisfixerende machines*. In de nationale politiek worden betekenissen gefixeerd in de vorm van instituties; iedere institutie heeft de rol op een vooraf ingestelde manier relaties te leggen tussen bepaalde symbolen en praktijken. Zo zijn bijvoorbeeld ideeën en praktijken die verband houden met schuld, rechtvaardigheid en straf die in de loop der eeuwen zijn ontstaan, vastgelegd in de instituties van ons rechtssysteem. Instituties hebben vervolgens de taak de sociale werkelijkheid te ordenen volgens die gefixeerde betekenissen: instituties differentiëren iedere sociale relatie, ieder symbool en iedere praktijk van elkaar volgens de regels die daarvoor zijn gesteld, en geven zo iedere relatie, ieder symbool en iedere praktijk de juiste plaats in het geheel.

In een natiestaat als Nederland zijn instituties als onderdelen van een staatsapparaat met elkaar verbonden. En doordat dit geheel van instituties van ieder symbool en iedere praktijk kan vaststellen of ze al dan niet acceptabel zijn, ontstaat een idee van een sociaal geheel of een samenleving: een schijnbaar afgebakend systeem van symbolen en praktijken die betekenisvol zijn voor iedereen die er deel aan heeft. Wat instituties dus doen is een *totalisering van het sociale*, wat betekent dat ze een antwoord geven op de vraag wat wel en wat geen deel uitmaakt van de samenleving.

Deze totalisering van het sociale door de instituties is waar populisme zich uiteindelijk op zal richten. Een conflicterende opvatting over de grenzen van de samenleving komt echter niet zomaar uit de lucht vallen. Populisme heeft, net als iedere andere politieke beweging, een bescheidener begin. In OPR geeft Laclau een geïdealiseerde beschrijving van de opkomst van een

populistische beweging, precies volgens de logica van de ontwikkeling van de identiteit van een discours die we hierboven hebben gezien.⁸ (OPR, pp. 73-4)

Een politieke beweging begint altijd met een tekort in de samenleving. Er ontstaat een probleem in een sociale praktijk; mensen hebben bijvoorbeeld geen toegang tot degelijk onderdak.⁹ Vervolgens verzoeken degenen die hier de dupe van zijn de lokale overheid met een oplossing te komen. Als de lokale autoriteiten reageren en het tekort oplossen, stopt het proces hier. Als reactie daarentegen uitblijft, vindt een cruciaal politiek moment plaats: er wordt een grens gesteld tussen de groep en de instantie die de macht heeft het probleem op te lossen. Deze grens is de eerste stap naar het ontstaan van een politieke beweging. Hier gebeurt namelijk wat ik hierboven *uitstoting* heb genoemd, en is er voor het eerst sprake van twee partijen die tegenover elkaar staan. Zodra uitstoting heeft plaatsgevonden en de grens is vastgesteld, zal de gedupeerde groep om zich heen gaan kijken en zich afvragen of er wellicht groepen zijn die *vergelijkbare* verzoeken hebben. Wellicht hebben zij werk nodig, gezondheidszorg, enzovoorts. Vervolgens wordt een relatie van equivalentie gelegd met deze verzoeken, om de simpele reden dat zij gesteld zijn aan dezelfde institutie (of een gerelateerde institutie). Zo ontwikkelt zich een beginnende populistische beweging als een *chain of equivalences* die zich enerzijds verspreidt over een steeds groter aantal verzoeken van een groter aantal groepen, en anderzijds gericht is tegen een steeds groter aantal instituties die – doordat zij allemaal de verzoeken die onderdeel uitmaken van de keten geen plaats kunnen geven – behandeld worden als één. Omdat de onderdelen van de keten als equivalent worden behandeld, kunnen ze niet zomaar van elkaar gescheiden en los van elkaar behandeld worden. De roep om tegemoetkoming wordt enerzijds urgenter wanneer het aantal verzoeken uitbreidt, maar anderzijds wordt het voor de instituties steeds moeilijker ze gezamenlijk af te handelen. Hierdoor ontstaat een steeds diepere kloof tussen de *chain of equivalences* en de instituties, de relatie tussen de twee wordt in steeds grotere mate antagonistisch, en ieder verzoek in de keten krijgt steeds meer het karakter van een eis.

De *chain of equivalences* wordt in eerste instantie bijgehouden door de negatieve relatie tot de instituties. De individuele delen zijn op dit moment echter door niets meer verbonden dan een vaag gevoel van solidariteit. Wil de keten gevormd worden tot een enkele beweging, zal zij een identiteit moeten krijgen. Het krijgen van een identiteit betekent dat de onderdelen van de keten meer worden dan symbolen die gelijk worden behandeld (vanuit dat gevoel van solidariteit), en dat zij symbolisch een eenheid vormen.

⁸ De beschrijving moet geïdealiseerd genoemd worden, omdat in de werkelijkheid groepen nooit in een vloeiende lijn bewegen naar het bereiken van een identiteit. In een echte samenleving wordt de groei van de beweging verstoord door allerlei factoren, waardoor de ontwikkeling minder voorspelbaar verloopt, en waardoor veel politieke bewegingen uiteindelijk niet slagen in het construeren van een identiteit. Laclau behandelt in het vijfde hoofdstuk van OPR enkele van deze factoren en past zijn theorie daarop aan. Deze aanpassingen zijn echter vooral van belang voor sociologen en politicologen die de theorie van Laclau willen toepassen op de werkelijkheid, maar veranderen weinig aan de politiek-filosofische betekenis van populisme. We zullen dit deel van de theorie daarom hier negeren.

⁹ Het voorbeeld van onderdak laat weinig ruimte over voor twijfel over de vraag of de constatering van een tekort *terecht* is. Als we kijken naar hedendaags populisme in Nederland is dit echter niet zo duidelijk; volgens tegenstanders worden de klachten van aanhangers van de PVV vooral gemotiveerd door racisme, waardoor we zouden moeten zeggen dat die tekorten onterecht worden geconstateerd. De theorie van Laclau laat het aan de politiek om te vast te stellen of een tekort al dan niet terecht wordt geconstateerd. Het enige wat nodig is om van een tekort te spreken is het spaak lopen van een sociale praktijk – zelfs als deze praktijk gebaseerd is op racisme.

Die identiteit kan niet zomaar *gevonden* worden; de onderdelen waar de keten uit bestaat hadden in eerste instantie immers niets met elkaar te maken. Daarnaast betekent het feit dat alle delen van de keten niet kunnen worden opgenomen in het geheel van instituties dat er een probleem is met betekenisgeving: de eisen konden in eerste instantie al geen betekenis krijgen in de samenleving, dus het is onmogelijk dat zij wel onmiddellijk een betekenis kunnen krijgen wanneer zij onderling een keten hebben gevormd. Het bereiken van een identiteit vereist daarom politiek handelen. Ten eerste moet een lege betekenaar opkomen: door de equivalentie van alle conflicten die onderdeel zijn van de keten wordt het mogelijk dat een enkel conflict de taak op zich neemt de gehele keten te representeren. Op het moment dat dit gebeurt representeert een deel van de keten het geheel, waardoor eenheid wordt gegeven aan de groep en er sprake is van hegemonie.¹⁰

Tijdens dit proces van identiteitsvorming voor de keten, wordt tegelijk de identiteit van de uitgesloten groep gevormd. Ook deze is immers niet zomaar gegeven; waar in eerste instantie duidelijk was wie er verantwoordelijk waren voor de verschillende tekorten in de samenleving, wordt het steeds moeilijker een verantwoordelijke aan te wijzen als zij allemaal als één worden gezien. Daarom moet ook een lege betekenaar opkomen die een eenheid kan geven aan al deze tekorten.¹¹

Na dit eerste hegemone proces dat identiteit geeft aan de *chain of equivalences* en haar vijand is er sprake van een volwaardige populistische beweging. De beweging heeft twee identiteiten gecreëerd waarmee het conflict kan worden geduid. In populistische discoursen over dit conflict komt altijd het beeld naar voren van een gespleten samenleving. De populistische beweging staat altijd zowel *binnen* als *buiten* de samenleving: als we enerzijds aannemen dat instituties inderdaad de grenzen van de samenleving aangeven, bevindt de keten van verzoeken die onvoldaan blijven zich duidelijk erbuiten. Anderzijds worden de instituties verantwoordelijk gehouden voor het voldoen aan deze verzoeken, wat alleen begrijpelijk is als we aannemen dat de context waarin zij opkomen zich binnen de samenleving bevindt. Precies vanwege deze paradoxale relatie tot de samenleving is dit politieke conflict belangrijk: de beslissing al dan niet aan de eisen te voldoen is een beslissing over wat wel en wat geen betekenis kan krijgen in de samenleving.

De dubbele, paradoxale relatie tussen populisme en de samenleving is beter te begrijpen als we kijken naar de aard van de identiteit van de populistische beweging. Deze beweging bestaat als *chain of equivalences* uit een veelheid aan conflicten die zijn gevormd rond tekorten in de samenleving, waarvan een enkel conflict het geheel is gaan representeren. Hierdoor is de identiteit van het discours een afwezige volheid te noemen; de beweging heeft een samenleving voor ogen

¹⁰ 'Het volk' of *'the people'* komt hier vaak op als betekenaar die de identiteit van de groep aangeeft. Laclau kan echter, door het descriptieve tekort in zijn theorie, niet uitleggen waarom dit zo zou zijn. Daarom kan hij niet anders dan dit als volstrekt contingent fenomeen beschouwen.

¹¹ Een goed voorbeeld hiervan is te vinden in het conflict dat in 2015 een hoogtepunt bereikte, toen op verschillende universiteiten studenten en medewerkers tegenover universiteitsmanagers kwamen te staan. Hoe meer verbanden er ontstonden tussen die verschillende conflicten, hoe meer zij allemaal werden gearticuleerd als 'de academische gemeenschap' (waarbij altijd een soort intellectueel idealisme werd geïmpliceerd) versus 'rendementsdenken'. Ondanks dat er in eerste instantie sprake was van een veelvoud van conflicten tussen identificeerbare groepen mensen, leek het in de loop der tijd steeds meer te gaan om een enkele strijd tussen een groep die duidelijk een ideologie uitdroeg en een *manier van denken* waarvan niemand een precieze definitie kon geven – uitleg van dit begrip kwam vooral in de vorm van voorbeelden van de conflicten die deze lege betekenaar representeerde.

die de tekorten van de feitelijke samenleving heeft opgevuld. Met andere woorden: de populistische beweging neemt afstand van het feitelijke geheel van sociale relaties dat wordt gerealiseerd door de instituties. Het is echter onbeslisbaar welke van de twee de 'werkelijke' samenleving is. Een samenleving is immers een betekenisvol, afgebakend geheel van symbolen en praktijken. En waar de samenleving zoals de populisten die voor ogen hebben dit niet bereikt omdat deze nog afwezig is, bereikt de feitelijke samenleving dit niet omdat er een tekort is aan betekenis – wat in eerste plaats de basis was voor de opkomst van populisme.

In deze strijd om de invulling van de samenleving probeert de populistische beweging hegemonie te bereiken. De identiteit van de beweging, die slechts een deel uit maakt van de samenleving, moet de identiteit van de gehele samenleving worden. Laclau begrijpt de mogelijkheid hiervan als volgt:

since the fullness of the community is merely the imaginary reverse of a situation lived as deficient being, those who are responsible for this [deficient being, FD] cannot be a legitimate part of the community. (OPR, p. 86)

De poging van de beweging hegemonie te bereiken kan dus begrepen worden als een simpele omkering: de instituties zijn verantwoordelijk voor de vorming van een samenleving die tekort schiet door de uitsluiting van de populistische beweging. Om precies die reden kunnen de instituties – in de vorm waarin ze op dat moment bestaan – geen onderdeel zijn van de samenleving zonder tekorten die de populisten voor ogen hebben. De populistische beweging zet daarom *zichzelf* op de plek die de instituties in eerste instantie innamen als vormgevers van een afgebakend geheel van betekenisvolle symbolen en praktijken.

Hegemonie vormt het eindpunt van Laclaus beschrijving van populisme. Op het punt dat een populistische beweging *zichzelf* heeft geconstrueerd als de belichaming van de *werkelijke* samenleving is zij meer dan een beweging die zich inzet voor een achtergesteld deel van de samenleving – zij heeft *zichzelf* tot *sociaal subject* gemaakt: een groep die in de sociale werkelijkheid aan te wijzen is en, als belichaming van de ware samenleving, *inherent politiek* is. Dit is waarom Laclau zegt dat iedere politieke handeling in bepaalde mate populistisch is: er is altijd een volk of, zoals in het Marxisme, een fundamentele klasse die als uiteindelijke basis dient voor een politiek proces dat tegen een status-quo wordt gevoerd.

Na deze algemene beschrijving van populisme denkt een lezer mogelijk: gaat deze theorie nog wel over populisme? Een terechte vraag; populisme is in deze theorie iets heel anders dan we gewend zijn. Als we Laclau geloven, is populisme geen label dat we op een klein aantal politieke groepen kunnen plakken, het is een manier van politiek voeren – een *politieke logica* – die niet alleen wordt toegepast door bewegingen die algemeen als populistisch worden herkend. Zij wordt toegepast door iedere emancipatoire beweging. Uiteindelijk worden de identiteiten van deze bewegingen allemaal gekenmerkt doordat een bepaalde politieke logica in haar ontstaan dominant was, namelijk de *logica van equivalentie*. (OPR, p. 78) Populistische discoursen benaderen de politiek door de elementen waar zij over beschikken in twee tegenovergestelde kampen te verdelen die intern worden gekenmerkt door relaties van equivalentie. En het is precies deze benadering die de opkomst van een identiteit (zoals 'het volk'), en de constructie van die identiteit als sociaal subject uit een grote verzameling heterogene elementen mogelijk maakt.

Nu we een duidelijker beeld hebben van populisme kunnen we ons voor het eerst verzetten tegen de common-sense-visie op populisme. Ten eerste begrijpen we, in tegenstelling tot hoe vaak naar populisme gekeken wordt, dat deze beweging niet begrijpelijk kan worden gemaakt door ons

volledig te richten op haar leider. Laclau geeft wel een interpretatie van het feit dat in nagenoeg iedere populistische beweging een leider centraal staat, maar hij kent hem geen cruciale rol toe in de structuur van een populistisch discours. (OPR, pp. 99-100) Als een leider opstaat zou hij wel een rol kunnen spelen in de vorming van de beweging en de mobilisatie van een massa, maar we kunnen het feit dat hij deze rol speelt niet begrijpen met een begrip als 'manipulatie'. Zoals Laclau treffend opmerkt:

even if we were going to accept the 'manipulation' argument, the most it would explain is the subjective intention of the leader, but we would remain in the dark as to why the manipulation succeeds. (OPR, p. 99)

Als we populisme willen begrijpen, moeten we kijken naar het gedecentreerde proces waarin verschillende conflicten een gezamenlijke identiteit krijgen – wil een individu een centrale rol innemen in de populistische beweging, zal hij zich immers in dit netwerk van tekens moeten bewegen.

Ten tweede kunnen we nu inzien dat de vaagheid en het opportunisme – te begrijpen als het voortdurend verschuiven van de gebruikte retoriek aan de hand van toevallige gebeurtenissen – van populistische discourses niet komt door een gebrek aan intelligentie van de kant van de populistten. Vaagheid en voortdurende verschuivingen zijn het gevolg van het feit dat populisme poogt een politieke identiteit te scheppen uit een veelheid van conflicten en symbolen die geen vooraf gegeven gezamenlijke basis hebben. Bij gebrek aan gezamenlijke basis is het onmogelijk de identiteit vorm te geven door niets anders dan abstracte concepten en logica – er moet pragmatisch gereageerd worden op de symbolen die tijdens het proces opkomen. Bovendien kan identiteit alleen ontstaan *als gevolg van vaagheid*. Vaagheid ontstaat namelijk als gevolg van equivalenties tussen tekens, die de opkomst van een lege betekenaar mogelijk maken.

Als laatste wordt het duidelijk dat wat populisme doet niet simpelweg aangeduid kan worden als een *verdraaiing* van de realiteit. Het verschil tussen 'de realiteit' en 'de verdraaide realiteit' van populisme is (ongeveer – discours theorie gaat niet samen met een essentialistisch begrip van realiteit) te begrijpen als een verschil tussen twee discourses. Het feit dat een samenleving in eerste instantie al niet de middelen had om het geheel van de sociale relaties te faciliteren – met andere woorden: omdat er tekorten waren in de samenleving – was de aanleiding voor het ontstaan van de populistische beweging. Populisme wordt dus veroorzaakt door een miskenning van de realiteit. Dat populisme vervolgens een andere identiteit krijgt en probeert aan te tonen dat de realiteit radicaal anders in elkaar zit, is daarvan slechts een gevolg.¹²

Op dit moment kunnen we echter nog niet zien wat populisme ons kan vertellen over de rol van esthetica in de politiek, en wat politisering precies is, simpelweg omdat deze begrippen geen deel uitmaken van Laclaus theorie. Politisering en esthetica zijn echter niet ver verwijderd. In het volgende hoofdstuk zal ik deze begrippen in de theorie van Laclau inpassen.

¹² Populisme wordt ook vaak in verband gebracht met massamedia. Interessant genoeg zwijgt Laclau in alle talen als het media betreft, ook in een eerder, algemener werk als *Hegemony and Socialist Strategy*. Als er een speciale relatie zou zijn tussen populisme en massamedia, valt deze met de theorie van Laclau dus niet te duiden.

POLITISERING EN ESTHETISERING

Hoe kunnen we met de hierboven uiteengezette theorie politisering begrijpen? Bovenal als het aanwakken van antagonisme in politieke processen, en het problematiseren van een hegemonisch discours. In een gedepolitiseerde politiek worden alle beslissingen genomen op een gezamenlijke grond waarover alle partijen het eens zijn. Schinkel geeft in *De Nieuwe Democratie* het voorbeeld van de manier waarop over bezuinigingen gesproken wordt in de Nederlandse politiek: veranderingen in de samenleving worden niet als zodanig gepresenteerd, maar als *individuele economische maatregelen* die, gedifferentieerd van alle andere bezuinigingen in andere onderdelen van de samenleving, geen grootschalige rechtvaardiging nodig hebben. De beslissing om te bezuinigen kan gedaan worden op basis van een logica die door iedereen wordt gedeeld, zelfs door haar tegenstanders:

De argumentatie van tegenstanders van de huidige politiek verloopt vaak zo: 'Natuurlijk moet er bezuinigd worden, maar...' Wat er ook achter dat 'maar' volgt, een fundamentele acceptatie van het bezuinigingsregime staat minstens sinds de jaren tachtig voorop, telkens wanneer de 'groei' in het geding is. Daarmee vindt een acceptatie van de depolitiserende werking van 'bezuinigingen' ... plaats, en zo wordt tegenstanders het meest effectieve wapen – een werkelijke politisering – uit handen genomen. (Schinkel (2012), p. 47)

In de beschrijving van Schinkel wordt een vorm van hegemonie in de Nederlandse politiek zichtbaar: ondanks de verschillen tussen politieke partijen, kan in de ogen van Nederlandse politici een samenleving alleen bestaan bij gratie van een voortdurend groeiende economie – ondanks dat deze uit een groot aantal onderdelen bestaat die evengoed de samenleving kenmerken en die door bezuinigingen beschadigd kunnen worden. Doordat de discussie over bezuinigingen wordt gevoerd op deze gezamenlijke grond, is er geen radicale onenigheid mogelijk.

Bezuinigingsretoriek kan geen succesvolle retorische strategie zijn op het moment dat er een volwaardige populistische beweging in het spel is. Een bezuiniging op een *deel* van de beweging betekent, door equivalentie tussen de delen, een aanval op het *geheel*, waarbij de beweging een lijn zal trekken tussen een poging tot bezuiniging en alle *andere* manieren waarop de beweging door de bestuurlijke status-quo wordt miskend. Een bezuiniging zal daarom niet gezien kunnen worden als een individuele economische maatregel, maar als onderdrukking van een groep die het *werkelijke* geheel van de samenleving representeert. Tussen de populistische beweging en haar tegenstander bestaat geen gemeenschappelijke grond – het antagonisme dat de populistische identiteit vormgeeft creëert immers een onoverbrugbare kloof die geen verschillen toelaat. Daarom kan hier geen beslissing gemaakt worden op basis van een logica die door iedereen gedeeld wordt en waarover niemand iets hoeft te zeggen. De politiek heeft hier dus een structuur die volwaardige conflicten mogelijk maakt die gekenmerkt worden door antagonisme – conflicten die gaan om de grenzen van de samenleving, en in het verlengde daarvan, om hegemonie. Politiek is hier, met andere woorden, weer gepolitiseerd.

Intussen hebben we alle theoretische onderdelen verzameld om duidelijk te kunnen maken waarom, contra Walter Benjamin, iedere politisering een esthetisering van de politiek betekent. Esthetica is een begrip dat op vele verschillende manieren gebruikt wordt, en daarom ook op

verschillende manieren met de theorie van Laclau te verbinden is. Ten eerste is er de oorspronkelijke betekenis van het Griekse αἴσθησις (aísthēsis): zintuiglijke waarneming. In deze meest algemene zin van het woord kan politisering inderdaad gezien worden als esthetisering. Politisering betekent immers dat een conflict ontstaat tussen twee discoursen die, zoals we eerder hebben gezien, objectiviteit constitueren. Een discours legt relaties tussen objecten, symbolen en concepten, en maakt het daarmee mogelijk objecten te identificeren en relaties te leggen tussen die objecten en andere delen van het discours. Zonder discours zou het onmogelijk zijn voor een subject om een object als object te zien. Een conflict tussen verschillende discoursen, die ieder op een andere manier deze relaties legt, betekent daarmee ook een conflict om waarneembaarheid.¹³

Benjamin had het echter niet expliciet over waarneembaarheid toen hij schreef dat fascisme politiek esthetiseerde. In de epiloog van *Het kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid* schreef hij:

Het fascisme probeert de recent ontstane geproletariseerde massa's te organiseren zonder de eigendomsverhoudingen aan te tasten, terwijl de massa's juist aandringen op de afschaffing van die verhoudingen. Het fascisme ziet zijn heil erin deze massa's een kans te geven zichzelf uit te drukken, in plaats van ze tot hun recht te laten komen.

Fascisme esthetiseert de politiek door de massa's via de Führer-cultus een manier te geven om zichzelf te verwerklijken. Die verwerklijking zou plaatsvinden door het stichten van een samenleving waarin alle elementen harmonieus samenhangen rond de identiteit van de groep die haar gesticht heeft – een samenleving die alleen kan bestaan dankzij oorlog.

Benjamin miskent hier echter de algemeenheid van het begrip 'esthetisering van de politiek'. Fascisme was niet de enige politieke stroming die de massa's een manier gaf om zichzelf te verwerklijken door een harmonieuze samenleving te stichten. Communisme deed precies hetzelfde. Zoals Boris Groys schrijft in *The Total Art of Stalinism*:

The world promised by the leaders of the October Revolution was not merely supposed to be a more just one or one that would provide greater economic security, but it was also and in perhaps even greater measure meant to be beautiful. The unordered, chaotic life of past ages was to be replaced by a life that was harmonious and organized according to a unitary artistic plan. ... [T]he very act of creating the new world is ... irrational and purely artistic. The creators of this new world, after all, cannot claim complete rationality for their project, since they themselves were shaped in a reality that was not yet harmonious. (Groys 1992, pp. 3-4)

Het feit dat Benjamin esthetisering van de politiek niet als beschrijving maar als verwijt gebruikt, wijst ons op het feit dat Benjamin uitging van een reeds geësthetiseerde communistische politiek. De aard van de massa's als proletariaat en de rechtvaardigheid van een verandering in

¹³ Het ligt zeer voor de hand hier een lijn te trekken met de filosofie van Jacques Rancière, die politiek beschrijft als een conflict om waarneembaarheid. Omdat een volwaardige beschrijving van de verbanden tussen Laclau en Rancière ons hier te veel af zou leiden, zal ik het bij de volgende observatie houden: een staat van hegemonie bij Laclau en een verdeling van het waarneembare (*partage du sensible*) bij Rancière zijn twee invalshoeken op hetzelfde fenomeen. De eerste beschrijft een politieke status-quo in discours-theoretische termen, de tweede in termen van de mogelijkheid tot waarneming.

productieverhoudingen werden daarin waarneembaar, en de massa's kregen daarin evengoed een kans zichzelf te verwerklijken.

In het voorbeeld van milleniarisme zien we dat esthetisering in de twee betekenissen die ik hiervoor heb behandeld in Laclaus theorie twee kanten van dezelfde medaille zijn, en beide eigenschappen zijn van het proces waarin een discours identiteit verwerft. Als de plattelandsidentiteit zichzelf heeft geconstitueerd door volledige uitstoting van de stedelijke cultuur ontstaat een antagonisme; een kloof die door geen enkel discours overbrugd kan worden. Op dit moment is het conflict tussen de twee *direct zintuiglijk waarneembaar*, in de zin dat ieder element van de stadscultuur, ieder woord, elk symbool en iedere handeling die onderdeel uitmaakt van deze identiteit, het kwaad belichaamt. Dit impliceert direct een manier voor de plattelandsidentiteit om zichzelf te verwezenlijken: het wegvagen van ieder kwaadaardig element.

Er is echter nog een derde betekenis van 'esthetica' die belangrijk is om te verbinden met populisme: de betekenis die direct verband houdt met schoonheid en kunst. Ondanks dat populisme niet direct in verband gebracht kan worden met kunst in de traditionele zin van het woord (de PVV is bijvoorbeeld allerminst bekend om haar relatie met kunstenaars – mogelijk zijn de weinige beelden die zij genereert daarom vrij doorzichtig en zwak), is esthetica wel degelijk belangrijk voor de vorming van identiteit. We hebben eerder al vastgesteld dat de elementen waar de populistische identiteit uit bestaat in eerste instantie niets met elkaar te maken hebben, wat betekent dat er ook geen logisch verband tussen gelegd kan worden. Laclau noemt veelal *retorica* als manier om die elementen toch te verbinden.¹⁴ Een nadruk op retorica impliceert echter dat taal hier een bijzondere rol speelt, terwijl dit niet zomaar te verenigen is met de rest van Laclaus theorie. Discoursen zijn veel meer dan netwerken van *woorden*. De vorming van een identiteit betekent echter ook dat er verbanden worden getrokken met niet-talige tekens (zoals partijsymbolen) en handelingen. 'Retorica' lijkt niet de volledige lading te dekken van wat hier gebeurt. Als we het beeld van Geert Wilders zien die in een roeiboot tegen de stroom van een rivier in vaart in het idyllische Nederlandse platteland,¹⁵ kunnen we de manier waarop hier relaties gelegd worden niet volledig grijpen met concepten uit de retorica als 'metafoor', 'metonymie' en 'synecdoche'. Natuurlijk spelen die begrippen hier een rol; het tegen de stroom in varen zou (aldus Geert zelf) een metafoor zijn voor de manier waarop Wilders politiek voert, en we zouden de manier waarop het Nederlandse platteland hier Nederland als geheel symboliseert kunnen duiden als synecdoche. Toch zijn deze begrippen niet genoeg om de eenheid van deze drie elementen in het beeld te begrijpen. De elementen worden tot eenheid gevormd door een *esthetische* relatie – een relatie die alleen gelegd kan worden door een esthetisering van de persoon Geert Wilders, zijn manier van politiek voeren, en het Nederlandse platteland.

Als we esthetisering op deze manier bekijken, zien we dat Benjamin de esthetisering van de politiek beter beschrijft dan zijn miskenning van de esthetisering van de politiek in het communisme deed vermoeden. Precies in de zin van 'esthetica' die ik in de voorgaande alinea heb beschreven toont de politiek van populisme ons de samenleving als een kunstwerk zoals Benjamin het beschrijft. Wat we volgens Benjamin van een kunstwerk moeten verwachten in een tijd waarin kunst een politieke functie krijgt, is dat het ons een aspect van de werkelijkheid toont. Film doet dit door ons een proces te tonen dat *alleen* vanuit het oogpunt van de camera – dat samenvalt met

¹⁴ Zie bijvoorbeeld OPR pp. 71-2, 109, en Laclaus laatste werk genaamd *The Rhetorical Foundations of Society* (2014).

¹⁵ Zie Des Politiek (2009).

het oogpunt van de toeschouwer – kan worden bekeken. Ieder ander oogpunt zou tonen dat de sets en rekwisieten niet realistisch zijn, en zouden we de camera's, lampen en andere apparatuur kunnen zien, waardoor de werkelijkheid van de film uit elkaar valt. Film kan ons een volstrekt geconstrueerde werkelijkheid tonen door de montage van een veelheid aan *shots*, allen uit andere hoeken gefilmd en op verschillende tijden opgenomen. Toch wordt van deze veelheid een eenheid gemaakt waarin alle vreemde elementen – de elementen die deze oogpunten enerzijds mogelijk maken en anderzijds van alle realiteit zouden ontdoen – afwezig zijn. In die zin is de film als kunstwerk perfect analoog aan populisme: alleen door de volledig geconstrueerde aard van populisme, door de montage van een veelheid van onafhankelijke elementen, kan het de eigen constructie onzichtbaar maken en een *werkelijkheid* presenteren – al is het een werkelijkheid die we alleen als zodanig kunnen waarnemen als we meegaan in haar constructie.

CONCLUSIE

Het hierboven geschetste beeld van populisme dat, net als een film, de werkelijkheid opnieuw construeert maakt ons meteen duidelijk dat met de theorie van Laclau niet het laatste woord over populisme is gezegd. Een beschrijving van populisme als algemene politieke logica kan ons immers geenszins duidelijk maken op welke manier hedendaagse populistische bewegingen verschillen van elkaar en van de talloze bewegingen die haar door de gehele menselijke geschiedenis heen vooraf zijn gegaan. Ook de vraag die na het lezen van *The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction* het meest in het oog springt moet onbeantwoord blijven: zijn de massa's die tegenwoordig door populistische bewegingen gemobiliseerd worden nog steeds dezelfde als, bijvoorbeeld, de massa's die ruim tweeduizend jaar geleden door de Romeinse Populares werden gemobiliseerd? Of hebben veranderingen in onze productiemiddelen en de komst van massamedia de aard van de massa's volledig veranderd, zoals Benjamin beweert?

De theorie van Laclau geeft ons niet de begrippen die wij nodig hebben om deze vragen naar specifieke populistische bewegingen *a priori* te beantwoorden. Toch kunnen we de theorie gebruiken als algemeen *framework* voor een analyse van hedendaagse populistische bewegingen, doordat het een belangrijke vraag opwerpt die eerder buiten beeld bleef: in hoeverre lukt het hedendaagse populistische bewegingen om een identiteit voor zichzelf te construeren en de hegemonie van het politieke establishment te problematiseren? Immers is bijvoorbeeld Geert Wilders, die ik in deze these meerdere malen als voorbeeld van een populist heb aangedragen, de langstzittende Nederlandse parlementariër. De equivalentiële dimensie in zijn spreken is makkelijk aan te wijzen, maar dat betekent niet dat zijn partij is wat ik hierboven een 'volwaardige populistische beweging' heb genoemd. Daarom is het mogelijk dat zijn retoriek niet de hegemonie van de politieke status-quo uitdaagt, maar inderdaad een 'politieke afleidingsmanoeuvre en een massamediale techniek van depolitisering' is. (Schinkel 2012, p. 97)

Als uit de theorie van Laclau volgt dat we hedendaagse populistische partijen hun populisme niet kwalijk kunnen nemen, betekent dat dus niet dat we hen *niets* kwalijk kunnen nemen. Als we deze partijen willen bekritisieren, moeten we ons echter niet richten op het feit dat hun discoursen gekenmerkt worden door vaagheid en opportunisme, of op de esthetische dimensie van die discoursen, of op hun pogingen massa's te mobiliseren. Dit zijn allemaal eigenschappen van ieder discours dat bij uitstek politiek is: een discours dat een gevestigde orde kan problematiseren en een alternatief kan bieden in de vorm van een identiteit van een sociaal subject.

Uiteindelijk is dat wat mij is bijgebleven van Pim Fortuyn. Zijn boodschap was niet dat de ene groep meer financiële middelen moest krijgen terwijl op een andere moest worden bezuinigd. Zijn politiek was er één waarop de economische logica van het politieke establishment waar hij zich tegen keerde geen vat op had. Dit was, zo denk ik nu, de reden dat Pim Fortuyn mij als kind zo trof. Bij hem had ik het idee dat hier *echte* politiek werd gevoerd, alsof er *echt* iets op het spel stond. Dit beeld van Fortuyn was, zo zie ik nu in, een door en door geconstrueerd beeld, en precies om die reden niet van echt te onderscheiden.

WOORD VAN DANK

Graag wil ik Gijs van Oenen bedanken voor de vrijheid om in deze scriptie een eigen visie op het werk van Ernesto Laclau te ontwikkelen. Zijn advies en aanmoediging was onmisbaar tijdens het (bij vlagen schijnbaar eindeloze) schrijfproces van deze tekst. Ook het advies van Sjoerd van Tuinen, dat mij bewust maakte van de beperkingen van de behandelde theorie, was cruciaal. En uiteindelijk was mijn scriptie minder leesbaar (en symmetrisch) geweest zonder de stilistische vingerwijzingen van Werner Marschall en Stefan Schwarz.

LITERATUURLIJST

- Benjamin, W. (2008 [1936]). *Het kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid en andere essays* (Henk Hoeks, vert.). Amsterdam: Boom. Geraadpleegd op 20 juli 2016, via: <https://sites.google.com/site/kunstfilosofiesite/Home/teksten/benjamin-het-kunstwerk-in-het-tijdperk-van-zijn-technische-reproduceerbaarheid>
- Gasché, R. (2004). 'How empty can empty be?' In: S. Critchley & O. Marchart (red.), *Laclau: A Critical Reader* (pp. 17-34). Abingdon: Routledge
- Groys, B. (1992 [1988]). *The Total Art of Stalinism: avant-garde, aesthetic dictatorship, and beyond* (C. Rogle, vert.). Oxford: Princeton University Press.
- Hancox, D. (9 februari 2015). *Why Ernesto Laclau is the intellectual figurehead for Syriza and Podemos*. Geraadpleegd op 15 juli 2016, via <https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/feb/09/ernesto-laclau-intellectual-figurehead-syriza-podemos>
- Jorgensen, M. & Phillips, L.J. (2002). *Discourse analysis as theory and method*. Londen: SAGE Publications Ltd.
- Laclau, E. (2007 [1996]). *Emancipation(s)*. Londen: Verso.
- Laclau, E. (2007 [2005]). *On Populist Reason*. Londen: Verso.
- Laclau, E. (2014). *The Rhetorical Foundations of Society*. Londen: Verso.
- Laclau, E. & Mouffe, C. (2014 [1985]). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. Londen: Verso.
- Sarahana. (17 september 2013). *Slavoj Žižek speaks at Occupy Wall Street: Transcript*. Geraadpleegd op 15 juli 2016, via <http://www.imposemagazine.com/bytes/slavoj-zizek-at-occupy-wall-street-transcript>

Schinkel, W. (2012). *De Nieuwe Democratie: naar andere vormen van politiek*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Torfin, J. (1999). *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Žižek*. Hoboken, New Jersey: Wiley-Blackwell.

Veeke, C. van der (2013). *Critical Philosophy and the Democratic Horizon: A post-foundational approach to philosophical critique and democracy*. Geraadpleegd op 15 juli 2016, via <http://repub.eur.nl/pub/40032/>

Worsham, L. & Olson, G. A. (1999). 'Hegemony and the future of democracy: Ernesto Laclau's political philosophy.' In G. Olson & L. Worsham (red.), *Race, rhetoric, and the postcolonial* (pp. 129-162). New York: State University of New York Press.

VIDEBRONNEN

Des Politiek (18 maart 2009). *Zendtijd voor politieke partijen - Partij voor de Vrijheid NLP analyse*. Geraadpleegd op 15 juli 2016, via: <https://www.youtube.com/watch?v=hnnzjXBweZs>

AFBEELDING VOORBLAD

Ogrisek, S. (fotograaf). (2 juli 2013). *We The People*. Geraadpleegd op 15 juli 2016, via https://www.flickr.com/photos/stefan_ogrisek/14692401305/ (bijgesneden)